

Bartha Eszter

A TÁRSADALMI OSZTÁLYOK PSZICHOLÓGIÁJA

KOLLEKTÍV TUDAT, SZÜKSÉGLETEK
ÉS AZ OSZTÁLYFOGALOM
MAURICE HALBWACHS MUNKÁJÁBAN¹

¹ A szerző köszönetet mond Némedi Dénesnek kritikai megjegyzéséért.

BEVEZETÉS

„Mi tehát egy tudományos kirándulásra invitáljuk az olvasót a társadalom világába, ahol azonban semmiképpen nem az emberi fajták egy-egy magányos képviselőjét kívánjuk bemutatni, mint az állatkertek ketreceiben őrzött tigrist, oroszlánt, vagy az akváriumba zárt tengeri állatokat, hanem a maguk természetes környezetében tanulmányozzuk az embereket, hogy érzéseik és törekvéseik sokféleségében táruljon fel előttünk az emberi természet teljesen társadalmi jellege. Figyelmünket különböző embercsoportok felé fordítjuk, és megvizsgáljuk, hogy melyek a közöttük uralkodó kollektív képzetek, honnan merítik erejüket, minek köszönhetik elterjedésüket, és hol húzódnak határaik [...] Ekképpen a különböző társadalmi osztályok keretében vesszük szemügyre az emberi indítékokat a maguk kollektív megjelenésében, amely osztályok a legátfogóbbak, a legtermészetesebbek, és a legkevésbé mesterségesek mindazon rendek között, amelyek a társadalomban élő emberekre rákényszerítik magukat, akkor is, ha a későbbiekben a közösségi élet más módjaira és formáira is visszatérünk” (Halbwachs 2001 [1938]: 33–34).²

A fenti sorokkal végződik Maurice Halbwachsnak *A társadalmi osztályok pszichológiai-ájának vázlata*³ című munkájához írt előszava, amely más tanulmányaival együtt 1938-ban jelent meg Brüsszelben, a némileg terjedősebb *Analyses des mobiles qui orientent l'activité des hommes dans la vie sociale* (Az emberek tevékenységét a társadalmi életben vezérlő indítékok elemzése) cím alatt. A durkheimi iskola második generációjához tartozó tudós neve és munkája kevésbé ismert Magyarországon, noha sokan a generáció legtehetségebb és legeredetibb gondolkodójának tartották (Coser 1992; Heilbron 2001; Kislégi Nagy 1970).⁴ Angolszász nyelvterületen elsősorban *A kollektív emlékezés* című, egyébként befejezetlen művével vált ismertté, amelynek fordításához Mary Douglas írt előszót.⁵ Általában elmondható, hogy Halbwachsnak az osztályokról írt, társadalmelemző munkáit többnyire figyelemre sem méltatják a mai szociológusok – vagy ha igen, akkor megállapítják, hogy Halbwachs osztályelmélete a maga korában is igen konzervatív volt, mostanra pedig

2 A kötetből vett idézetek a szerző fordításai.

3 Kislégi Nagy Dénes fordításában „A társadalmi osztályok lélektanának vázlata”. Én meghagytam a pszichológia kifejezést.

4 Karády Viktor szerkesztette a *Classes sociales et morphologie* című antológiát, amelyhez írt egy életrajzi ismertetőt.

5 1925-ben jelent meg Halbwachs nagylélegzetű munkája *Az emlékezés társadalmi keretei* címmel. Halbwachs irodalmi hagyatékában további, az emlékezés társadalmi-pszichológiai problémáival foglalkozó kéziratokat találtak, amelyek önálló kötetként *A kollektív emlékezés* címet kapták.

reménytelenül elavult (Coffin 1999). Mások, mint Lewis A. Coser, úgy oldják meg a problémát, hogy igen kevés figyelmet szentelnek Halbwachs osztályelemzéseinek (*A társadalmi osztályok pszichológiája* például összesen egy mondatot érdemel), miközben a hangsúlyt *A kollektív emlékezésre*, illetve *Az evangéliumok legendás topográfiája a Szentföldön* című munkára helyezik. Míg az előbbiben Halbwachs abból indul ki, hogy az emlékezet, a múlt konstruálása és általában az idő érzékelése csak társadalmi lehet – szemben az álommal, amely egyéni emlékeket jelenít ugyan meg, azokat azonban nem tudja koherens elbeszéléssé alakítani, mert természeténél fogva időtlen, vagy csak a pillanatban létezik –, addig *Az evangéliumok legendás topográfiája* arra a kérdésre keresi a választ, hogyan változott térben és időben az egymást követő keresztény közösségek emlékezte. Coser számára egyébként éppen az emlékezet tisztán társadalmi jellegéről írt munkák jelentik az halbwachsi örökség legidőállóbb részét. *Az evangéliumok legendás topográfiája* nyomán magyarázható, hogyan jelennek meg, tűnnek el vagy alakulnak át egy vallási, nemzeti vagy etnikai közösség szimbolikus jelentéssel bíró, szentként tisztelt helyei: Coser például kiemeli Maszada példáját, amely, noha nem játszott különösebb szerepet az ókorban, a zsidó nép hősis harcának és a nemzeti ellenállásnak a szimbólumává vált a modern Izrael történetében (Coser 1992).⁶

A jelen tanulmány éppen ezért kettős célkitűzést követ. Egyrészt megkísérli felvázolni Halbwachs osztályelméletét *A társadalmi osztályok pszichológiájának vázlata* című műve alapján, másrészt megpróbálja kritikailag értékelni ezt az elméletet. Nem vitatom, hogy Halbwachs több vonatkozásban is igen konzervatíván gondolkodott az osztályokról, azonban – talán éppen ezzel a konzervativizmussal szembeni előítélet miatt – írásainak

6 Természetesen más példákat is lehetne említeni: a második világháborúban ilyen szimbolikus helyé vált Sztálingrád, vagy az Egyesült Államok esetében Ivo Dzsima. A helyek ikonográfiájának megteremtéséről természetesen számos film is gondoskodott. Érdemes lenne megnézni, hogyan változik a reprezentáció a különböző korszakhatárnak tekintett események hatására (pl. az 1989–91-es rendszerváltozás Kelet-Európában és a Szovjetunióban, vagy a német újraegyesítés). Coser is a változás momentumára koncentrál, amikor leírja, hogyan lehetett egy az ókori zsidó háborúban kis szerepet játszó történelmi esemény – Maszada erődjénél a reménytelen helyzetbe került védők inkább az öngyilkosságot választották családjukkal együtt, mintsem megadják magukat a rómaiaknak – a Palesztinában élő zsidók számára a nemzetállam megteremtéséért vívott harc szimbóluma. A magyar történelemből említhetjük Zrínyi kirohanását, vagy a komáromi védők kitartását a szabadságharc elbukása után, de – pozitív példaként – ide tartozik Eger várának ostroma, amelyből film is készült.

számos haladó meglátása elkerülte későbbi elemzőinek figyelmét.⁷ A dolgozat tehát nemcsak arra törekszik, hogy bemutassa a magyar közönségnek Halbwachs fenti munkáját, hanem egyúttal kísérlet is arra, hogy újraértelmezze Halbwachs szellemi örökségének ezt a mai szakirodalomban talán leginkább elhanyagolt vagy félreértett területét. A német fordító szerint a „könnyű kézzel” papírra vetett esszé természetesen nem légüres térben született, annál is kevésbé, hiszen Halbwachs korábbi tudományos munkásságában komoly szerepet kapott a munkásosztály szükségleteinek és életszínvonalának tanulmányozása. A dolgozatban ezért – mielőtt rátérnék a megjelölt munka elemzésére – megkíséreltem bemutatni annak társadalmi és tudományos kontextusát.

A PÁLYAMŰ ÉS KONTEXTUSA

Maurice Halbwachs 1877-ben született Reimsben, egy katolikus-elzászi eredetű családban; édesapja, egy némettanár, azonban családjával Reimsbe, majd Párizsba költözött, miután a tartomány az 1871-es francia–porosz háború következtében Németország része lett. Halbwachs egy kulturált liberális környezetben nőtt fel, amely elkötelezett híve volt a harmadik köztársaságnak, és a nagy vihart kavarázó Dreyfus-ügyben az ártatlanul megvádolt katonatiszt pártjára állt. Halbwachs sokoldalú tehetsége és nagy munkabírása már fiatal korában megmutakozott: felvételt nyert a híres Henri IV. líceumba, ahol akkor Bergson tanította a filozófiát. Noha később Halbwachs szakított a bergsoni filozófiával, egykori mestere kétségtelenül befolyásolta a tanítvány gondolkodását: talán nem véletlen, hogy az idő felfogása olyan fontos szerepet játszott későbbi műveiben (még akkor is, ha Bergson szubjektív időfelfogásával szemben Halbwachs számára az emlékezés tisztán társadalmi folyamat). Coser megjegyzi, hogy mindennek ellenére Halbwachs több teret engedett az egyéni pszichológiának, mint Durkheim más tanítványai: ez például az öngyilkosság okairól szóló könyvében is megmutakozott (Halbwachs 1978). Igaz, hogy Halbwachst Durkheim munkája inspirálta, a könyv azonban több, mint Durkheim tézisének újrafogalmazása, mert Halbwachs olyan tényezőket is feltárt, amelyekkel Durkheim nem foglalkozott: így például a falusi és városi életmód közötti eltéréseket, a gyerekek számát a családban, vagy a vallásilag kevert családok hatását az öngyilkosságok alakulására, szemben a vallásilag homogén családokkal.

Halbwachs első választott hivatása a filozófia volt, és a líceum elvégzése után felvételt nyert a híres *Ecole Normale Supérieure* elit felsőoktatási intézménybe, amely hagyományosan a francia egyetemi rendszer csúcsának számít. Ez az iskola Bergsonnál is döntőbb

7 Ez a megjegyzés az angolszász szakirodalomra vonatkozik, francia nyelvű irodalmat nem használtam.

hatást gyakorolt Halbwachs szellemi fejlődésére. A tanárok és a diákok többsége a baloldallal szimpatizált: az iskola az egyik első gyülekezőhelye volt a Dreyfus-pártiaknak, és Coser szerint itt vált a fiatal Halbwachs egy életre elkötelezett hívévé a reformer szocialista gondolatnak. A XIX. századi francia társadalmi és politikai gondolkodást döntően befolyásolták a nagy francia forradalom társadalmi következményei. A növekvő munkamegosztás, amely Durkheim leírásában a modern társadalmakra jellemző organikus szolidaritást eredményezi, úgy tűnt, hogy ellentmondásba kerül a forradalmi, köztársasági állam individualista felfogásával. Az egyesületek, cégek, szervezetek és más érdekszövetségek betiltása a forradalom alatt része volt annak a kísérletnek, hogy átültessék a gyakorlatba Rousseau elképzelését az állam és az egyenlő individuumok közötti közvetlen kapcsolatról, illetve átláthatóvá tegyék ezt a kapcsolatot. Miután a harmadik köztársaság legalizálta a szakszervezeteket és az egyesületeket, alapvetően megsértette a forradalomnak a társadalmi viszonyokra vonatkozó logikáját. Több Durkheim-tanítvány, mint Halbwachs, Mauss vagy Bouglé, ennél is messzebbre kívánt menni a társadalmi szerződés állam–egyén közötti rousseau-i koncepciójának revideálásában. Ebben a társadalmi-politikai kontextusban a reformerek írásait a kívánt társadalmi reform szociológiai megfelelőjének tekinthetjük, amely a harmadik köztársaság sikerét is igazolta volna. A XIX. századi francia történelem tükrében az is érthető, miért vetették el a reformerek olyan egyértelműen az erőszakot, mint a társadalmi változás eszközét: az 1848-as forradalmi megmozdulások megnyitották az utat Louis Bonaparte és a császárság restaurációja előtt, a francia társadalom megosztottsága pedig különösen tragikusnak bizonyult a francia–porosz háborúban. A republikánusok szemében úgy tűnhetett tehát, hogy a mély társadalmi megosztottság az ország nemzeti érdekeit súlyosan veszélyezteti.⁸ Így érthető, hogy egyfajta politikai és intellektuális kompromisszumot kerestek a szocializmus és a liberalizmus között, és többen a szolidarizmusban találták meg ezt a középutat, amelyet a harmadik köztársaság hivatalos társadalomfilozófiájának is neveztek. Ez a mozgalom egy sor társadalmi reformot javasolt, mint például a nyugdíj, a munkanélküli-segély, a társadalombiztosítás és a munkavédelmi törvények, amelyek megkísérelték összhangba hozni az egyén jogainak liberális tiszteletét a társadalmi egymásrautaltság organikus koncepciójával.⁹ Ugyanakkor ez

8 Ezzel lényegében éppen az ellenkezőjét mondták, mint Karl Marx, aki nagy reményeket fűzött a francia 1848-as forradalom sikeréhez. Talán nem véletlen, hogy annak bukásáról írta a leghosszabb politikai elemzéseket (*Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig, és Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*).

9 Ebben az összefüggésben nem téveszthetjük szem elől a bismarcki szociális programot, amely szintén a nemzeti egységet volt hivatott megerősíteni (és egyúttal megpróbálta leszerelni a német munkásmozgalmat – lásd Evans 1990).

a szolidarista vízió olyan társadalmi csoportokat legalizált, amelyek éles ellentétben álltak a nagy francia forradalomnak az állam és az egyén átlátható kapcsolatáról megfogalmazott eszméivel.¹⁰ A Durkheim-tanítványok közül Célestin Bouglé volt ennek az irányzatnak a legmarkánsabb képviselője, de talán nem véletlenül mélyed el Halbwachs is a társadalmi osztályok kollektív pszichológiájában. Szemben Marxszal, ő nem arra törekszik, hogy feltárja az osztályok közötti konfliktusokat, hanem az egyes osztályokon belüli szolidaritási és egyesülési formákat, illetve az azok alapját képező kollektív tulajdonságokat kívánja megismerni.

Ahogy a fentiekből is kiderül, Halbwachsot, noha fiatal korától rokonszenvezett a szocialista eszmével, jobban vonzotta az Eduard Bernstein által hirdetett reformista irányzat, mint a militáns munkásmozgalom. Coser azonban kiemeli Halbwachs életrajzából egy németországi élményét, amely bebizonyítja, hogy a tudós nem volt híján a politikai bátorságnak, amikor szükségét érezte annak, hogy felemelje a szavát. 1911-ben elnyert egy ösztöndíjat Berlinbe, ahol anyaggyűjtés közben az *Humanité* című szocialista újságnak is dolgozott. Miután írt egy cikket, amelyben elítélte a berlini rendőrség brutalitását egy szocialista demonstráción, kiutasították Poroszországból, és Bécsben kellett befejeznie munkáját. Halbwachs röviddel halála előtt hosszú memorandumot írt az esetről, amely azt mutatja, hogy ez a tapasztalat nagy hatással volt későbbi életére (Coser 1992).

Szocialista szimpátiája valószínűleg szerepet játszott abban, hogy szakított Bergson individualista szemléletével, és helyette a durkheimi kollektivista álláspontra helyezkedett. Ez a döntés Halbwachs számára nemcsak szemléletváltást jelentett, hanem a választott diszciplína is változott: a filozófia helyett az újonnan felemelkedő szociológia lett a fiatal tudós új területe. Halbwachs ezt a tudományos döntését éppolyan komolyan vette, mint társadalmi elkötelezettségét: filozófiai végzettsége mellé megszerezte a jogi doktori címet és a *doctorat ès lettres* fokozatot, amihez a francia akadémiai rendszerben még két disszertációt kellett írnia. Mindhárom értekezése megjelent: egy a telkek kisajátításával és a párizsi lakáspiaccal foglalkozott a XIX. század második felében (ezt a szocialista párt brosúra formájában adta ki), egy a munkásosztály életszínvonalával, egy pedig François Quételet munkásságával. Érdemes felhívni a figyelmet Halbwachs statisztikai érdeklődésére, amit nem sokan osztottak Durkheim tanítványai közül: kivételt képezett Halbwachs egykori tanára és későbbi barátja, François Simiand. Simiand gazdaszociológiája – amely elutasította mind a hagyományos gazdaságtörténet túlságosan is deskriptív irányzatait („élmélet nélküli tények”), mind pedig a tiszta közgazdaságtant („tények nélküli teoretizálás”) – nagy hatással volt Halbwachs szellemi fejlődésére. Simiand felfogása szerint a gondosan összegyűjtött statisztikák alapján megállapíthatók bizonyos fejlődési szabályosságok, és

10 A francia társadalmi-politikai kontextus és a durkheimi szociológia viszonyáról I. Humphreys (1999: 117–138).

csak ezen az alapon lehet vizsgálni a különböző magyarázó tényezők érvényességét. Egy jól megalapozott magyarázat így megmutatja, hogy a gazdasági jelenségek nem olyan elszigetelt és absztrakt mechanizmusok eredményei, mint például a kereslet és kínálat törvénye, hanem komplex intézményi feltételek által strukturáltak, amelyben szerepet kapnak a résztvevők reprezentációi. Simiand fő művében (*Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*) részletesen kifejti módszertanát, és kiemeli a monetáris tényezők szerepét az árak és bérek hosszú távú fluktuációjának magyarázatában.¹¹

Míg Simiand a pénzt tanulmányozta, Halbwachs a fogyasztást és az „életszinteket” – mai szóval az életszínvonalat – emelte gazdaságsszociológiai vizsgálódásainak középpontjába (Coffin 1999; Heilbron 2001). Két fő műve ebben a témakörben az 1913-ban publikált filozófiai doktori értekezése (*A munkásosztály és az életszínvonalak: Kutatások a szükségletek hierarchiájáról a jelenkori ipari társadalmakban*) és egy az előbbihez hasonlóan szintén a munkásosztálybeli háztartások költségvetését vizsgáló, összehasonlító tanulmány, amely 1933-ban jelent meg (*A szükségletek fejlődése a munkásosztályokban*). Mivel a két munka következtetéseit Halbwachs *A társadalmi osztályok pszichológiájába* is beépítette, érdemes felvázolni az ott kibontott főbb gondolatokat. Halbwachs számára – mint ahogyan a fogyasztást tanulmányozó kortárs európai szociológusok számára is – Le Play munkája jelentette a kiindulópontot, aki úttörő szerepet játszott a családi háztartások kiadásainak módszeres és tudományos vizsgálatában. Le Play családmonográfiák segítségével tanulmányozta az életstílust és a kiadási mintázatokat, és az életmódban és a – mai szóval – fogyasztási szokásokban megmutatkozó különbségekben látta a leginkább megragadhatónak az osztályokat. „Mondd meg nekem, hogyan gazdálkodik egy család az erőforrásaival, és én megmondom, hogy milyen típusú az a család” – ez volt Le Play híres és igen sokat idézett módszertani pozíciója, noha fontos megjegyezni, hogy ezt nem alkalmazta a munkás- és paraszti osztályokon kívül. Le Play-nél mindez kiegészült egy meglehetősen konzervatív társadalomszemlélettel: szerinte például a párizsi munkásság körében megfigyelt magas fogyasztási szintek fegyelmetlenül viselkedéssel, költséges hajlammal és általában féktelenséggel párosulnak, amelyek a populáció szervezetlenségének és szétesésének a tünetei. Le Play morális írásait már kortársai is némiképp elavultnak tekintették, lényegesen fontosabbnak bizonyult azonban Le Play szellemi örökségéből az a gondolat, hogy fogyasztási szokásaik alapján is lehet kategorizálni az egyes társadalmi osztályokat. Halbwachs, noha tudatosan elhatárolódott Le Play konzervativizmusától és módszerének leíró jellegétől, amelyet nem tartott elég tudományosnak, sokkal közelebb állt Le Play pozíciójához, mintsem Marxhoz, amikor úgy érvelt, hogy a fogyasztás mögött nem pusztán, vagy nem is elsősorban a szükségletek állnak, hanem egy adott osztály értékrendszere: „A társadalmi különbségek a fogyasztásban mutatkoznak meg, illetve

11 A durkheimi gazdaságsszociológia továbbéléséről I. Heilbron (2001).

ott nyerik el jelentőségüket... Valójában az osztályok közötti különbségek nem akkor a legnyilvánvalóbbak, amikor az emberek a gyárban, a bányákban vagy az építkezéseken dolgoznak... Az osztályok közötti alapvető választóvonal a fogyasztás zónájában található, abban, amit helyesen társadalomnak nevezünk” (Halbwachs 1913: 125–127). Noha Halbwachs *A társadalmi osztályok pszichológiájában* azt mondja, hogy a környezeti és életfeltételek határozzák meg a kollektív tudatot, világosan látható, hogy osztályelméletére lényegesen nagyobb hatást gyakorolt a durkheimi vallásszociológia,¹² mint a marxi értelmezés: az osztály már a fiatal Halbwachs számára is egyfajta habitusként, közösen osztott szimbólumok, szokások és értékek összességéként definiálódik, társadalmi reprezentációt jelent tehát sokkal inkább, mint a termelési eszközökhöz való hierarchikus viszonyrendszert.¹³

1913-as tanulmányában Halbwachs, noha kritizálta Le Play-t, sok szempontból maga is osztotta kora középosztályának a fizikai munkára vonatkozó megítélését (vagy még inkább előítéleteit). Durkheimhez hasonlóan Halbwachs is kétélűnek látta a modern életet, amely egyszerre eredményezte a kollektív élet intenzívebbé válását, de ugyanakkor a nagyobb munkamegosztás együtt járt a munka monotonításával, és kiszakította a munkásokat a társas létből. Halbwachs felfogása szerint az emberi viszonyoktól való megfosztottság, és a munkásoknak a tárgyak, gépek, dolgok világában való elszigetelése eredményezi a legnagyobb megfosztottságot, amely együtt jár az igények csökkenésével, vagy a „magasabb” szükségletekről való lemondással. Halbwachs ezzel lényegében átfogalmazta az Engel¹⁴ törvényeként ismert formulát, amely szerint az élelmiszer-kiadás százalékos aránya a háztartás költségvetésében megmutatja a család anyagi helyzetét: mennél szegényebb ugyanis a család, annál magasabb ez az arány. Halbwachs szerint ez a törvény lehet általában igaz, de nem sokat mond a munkások fogyasztási szokásairól: a fogyasztási szokásokat az ő vizsgálatai szerint (két 1909-ben megjelent német statisztikából indult ki) a szükségletek osztályspecifikus társadalmi rangsora, és nem az objektíve rendelkezésre

12 Gondolok itt elsősorban *A vallási élet elemi formáira*, ahol Durkheim a társadalmi tények közé sorolja a vallási rítusokat, kollektív hiedelmeket is, csakhogy ezek nem pusztán kényszerítő erővel hatnak az emberre, hanem egyúttal a közösséggel való azonosulás, az önmegerősítés, és tágabb értelemben a közösség és az egyén túlélésének pozitív eszközei. A közép- ausztráliai törzseknel megfigyelt *intichiuma*-szertartás nemcsak a közösség megerősítését szolgálja, hanem az ekkor fellépő, Durkheim által kollektív forrongásnak nevezett állapot a megújítás, a változás eszköze is lehet. A késői Durkheim felfogásában tehát a gazdaság jóval inkább függ a vallástól, mint fordítva.

13 Halbwachs osztályfogalmára a későbbiekben még visszatérünk.

14 Ernst Engel német társadalomtudós 1860 és 1882 között vezette a Porosz Statisztikai Hivatalt. Munkatársa volt Le Play-nek is.

álló pénzmennyiség irányítja. Így Halbwachs megállapítja, hogy azonos jövedelem mellett egy munkásháztartás mindig kevesebbet költ lakásra, mint a hivatalnokok, illetve, hogy ugyanakkor a munkások ételmiszerre többet költenek. Halbwachs ezt azzal magyarázza, hogy a munkások étkezés közben élnek társas életet, és ezzel a „luxussal” kárpótolják magukat a gyárban ledolgozott órákért, amikor menthetetlenül ki vannak rekesztve a fogyasztásból és az emberi kapcsolatokból is. Halbwachs tehát lényegében a társadalmi integrációra, helyesebben annak hiányára vezeti vissza a fogyasztásban megmutatkozó egyenlőtlenségeket. Mivel a munkások sokkal kevésbé integráltak a társadalmi kapcsolatok hálózatába, mint a hivatalnokok, nem is fejlődhetnek ki körükben az olyan magasabb szükségletek, mint például a lakáskultúra. Ebből persze az is következne, hogy nincs igazi „megoldás” a munkások rossz lakásvizonyaira, hiszen a fizikai munka nem csak a középosztályból rekeszti ki őket, hanem a dominánsnak tekintett értékrendszerből is.

Húsz évvel később Halbwachs újra elővette a fenti problémákat, de ekkor már több országot vont bele a vizsgálatba (Németország, Franciaország és az Egyesült Államok). A német 1927-es felvétel megerősítette Halbwachsnak azt a megállapítását, hogy egyenlő jövedelem mellett a munkások kevesebbet költenek lakásra, mint a hivatalnokok. Az amerikai felmérések azonban, amelyeket időben is össze lehetett hasonlítani, cáfolták azt a tézist, hogy a munkásosztálynak ne lennének magasabb szükségletei. Az amerikai munkások relatíve olyan keveset költöttek ételmiszerre, hogy a fizetések csökkenése vagy a család növekedése nem befolyásolta jelentősen a táplálkozást. Európában háromnál több gyerek már azt jelentette, hogy a családnak olcsóbb ételmiszerekre kellett áttérnie (fehér helyett fekete kenyér, kevesebb hús stb.). Ennek megfelelően alakultak az európai és az amerikai életszínvonal különbségei: Halbwachs elismerte, hogy utcai ruhában nem tud megkülönböztetni egy amerikai munkást egy hivatalnoktól. Míg a német munkáslakásokban nagyon ritkán volt fürdőszoba, a detroiti munkások négy-öt szobás, fürdőszobás lakásai gyakorlatilag egy szintre helyezték őket az európai középosztállyal. Az „amerikai életszínvonalról” Halbwachs is előszeretettel idézte a következő adatokat: egy 1929-es felmérés szerint 100 munkásból 36-nak volt rádiója, 13-nak zongorája, 76-nak varrógépe, 21-nek porszívója, 51-nek mosógépe és 47-nek autója. A jövedelmek emelkedésével nőtt az egyéb (étkezésen, ruházkodáson és lakáson kívüli) kiadások százalékos aránya az amerikai munkásháztartásokban: míg 1895-ben 16% volt ez az arány, 1919-ben már 26%. „Az amerikai példa” című fejezetben Halbwachs elismerte, hogy a szükségletek történetileg változhatnak, és egyszer az európai munkások is utolérhetik az amerikai életszínvonalat. Amerikai tapasztalatai alapján azonban Halbwachs az osztályfogalom pluralizálódásáról beszélt: nem egységes, globális munkásosztályról, hanem munkásosztályokról, ezzel is kifejezve az amerikai és a nyugat-európai munkásság között tátongó szakadékot. A tömegfogyasztás és általában az amerikai példa iránti

szimpátiája megütközést is keltett Franciországbán: egy kerekasztal-beszélgetésen, amelyen részt vett François Simiand és Marcel Mauss, Halbwachs elutasította, hogy különbséget tegyen a „valós” és „hamis” szükségletek között, és kijelentette, hogy a fogyasztás új módjai és tárgyai nagyon is fontos és valóságos hatást gyakoroltak a munkások életére. Itt tehát Halbwachs jóval kevésbé konzervatív álláspontot képviselt – szemben saját korábbi, a szükségletek hierarchiájáról megfogalmazott tézisével –, mint több beszélgetőpartnere, akik féltették a francia hagyományt az egyenlősítő tömegkultúrától.

A fenti két munkát azért mutattam be, mivel közvetlenül kapcsolódnak *A társadalmi osztályok pszichológiájához*. Halbwachsnak a bevezetőben említett két nagy művét (*A kollektív emlékezés és Az evangéliumok legendás topográfiája a Szentföldön*) itt most nem tárgyalom. Mindenképpen érdemes azonban kitérni egy fontos életrajzi elemre, amely nagy hatást gyakorolt Halbwachs fejlődésére. Kiemelkedő teljesítménye ellenére csak az első háború után kapott kinevezést a strasbourgi egyetem szociológia tanszékére. Az újonnan „franciásított” egyetem nemcsak kitűnően felszerelt könyvtárat és szép épületeket örökölt német elődjétől, hanem kísérletezőbb, merészebb és nyitottabb volt az új eszmékre és az interdiszciplináris szemléletre, mint a régi, hagyományos egyetemek. Halbwachs itt találkozott a történész Marc Blochkal, Lucien Febvre-rel és a pszichológus Chales Bondellel. Az Halbwachs iránti elismerést mutatja, hogy amikor Marc Bloch és Lucien Febvre elindította az *Annales d'histoire économique et sociale* folyóiratot, amely később forradalmasította a francia historiográfiát, megkérték Halbwachst, hogy lépjen be a szerkesztőségbe, mint olyan durkheimi szociológus, aki tanácsadó és egyben kritikus. Halbwachs, noha nagyra becsülte Bloch és Febvre munkáit, továbbra is kritikus maradt a történészekkel szemben, mert a leírásra, és nem a magyarázatra helyezik a hangsúlyt, és nem tudnak megbirkózni a történeti okság problémáival. Noha a szociológia és a történelem házassága soha nem jött létre úgy, ahogyan az *Annales* alapítói elképzelték, a történeti szemlélet Halbwachs társadalomlélektannal foglalkozó munkáiban is erőteljesen érvényesül.

Halbwachs pályájának vége szomorú párhuzamot mutat a harmadik köztársaság történetével. 1935-ben meghívják a Sorbonne-ra tanítani, az Akadémia tagja lesz, és megválasztják a Francia Pszichológiai Társaság alelnökévé. A háború és Franciaország veresége azonban személyes tragédiákat is hoznak a tudós életébe: 1940-ben sógora öngyilkos lesz, 1942-ben pedig meggyilkolják Halbwachs zsidó származású apósát és anyósát. A körülmények kivizsgálását követelő Halbwachst Lyonban letartóztatják, és a buchenwaldi koncentrációs táborba deportálják. A táborban hal meg, nem sokkal a háború vége előtt.

A TÁRSADALMI OSZTÁLYOK PSZICHOLÓGIÁJÁNAK VÁZLATA: AZ EMBER TÁRSADALMI INDÍTÉKAIRÓL¹⁵

Halbwachs – a bevezetőben is idézett szándéka szerint – ebben a művében az osztályok társadalom-lélektanának megismerésére törekedett. Itt azonban hangsúlyoznunk kell két fontos előfeltevést. Az egyik, hogy Halbwachs hangsúlyozottan az emberek társadalmi viselkedését vizsgálta – mai szóval szociálpszichológiai kutatásokat folytatott. Szigorúan megkülönböztette az ember veleszületett képességeit és hajlamait, az egyéni pszichológiát a kollektív pszichológiától, amely mintegy külsőleg az egész csoportra rákényszeríti magát: „Milyen más indítékai lehetnek az egyéneknek a társadalmi életben, mint azok, amelyeket a társadalom számukra felmutat, a közelükbe hoz vagy rájuk kényszerít? Hol máshol fedezhetjük fel a vallási hajlamokat, ha nem a vallásos közösségekben? És a családi érzés hol máshol fejlődik és bontakozik ki, mint a háztartásban?” (Halbwachs 2001 [1938]: 33–34). Halbwachs szerint a történelmet is az elsődlegesnek tételezett kollektív pszichológia, és nem a rendkívüli – vagy magukat annak gondoló – emberek irányítják: nem valamely nagy személyiség kényszeríti rá magát a többi emberre, hanem fordítva, ezekre az egyénekre hat a legerősebben a csoport kollektív pszichológiája, és ezért válhatnak az egész csoport vezetőivé vagy szószólóivá: „Megnéztük a vallási közösségeket, a családot és a politikai pártokat: mindegyik általunk vizsgált közösségben meghatározott emberek feladata és eredménye az, hogy a közös hajlamokat a legjobban megtestesítsék, vagy legalábbis valamely formában megerősítsék azokat... Megemlíthetem itt a kínai császár példáját, akit az Ég Fiának tartottak, és aki újévkor felment a világ minden égtájának megfelelően elrendezett palotacsarnokba, és ott arccal észak, kelet, dél, majd nyugat felé fordult, hogy ezzel helyreállítsa a birodalom és a világ közötti egyensúlyt. Olybá tűnt, hogy az egész társadalom a császár személyében egyesült. Éppen így mi is azt gondolhatjuk, hogy bizonyos egyedek osztályrésze, hogy a hitet az egyházban, a családi érzést a háztartásban és a politikai meggyőződést a pártokban felébredszék”. Halbwachs ugyanakkor elismeri, hogy az egyéni képességek különbözhetnek a csoport kollektív pszichológiájától: az utóbbi azonban kényszerítő erővel hat a társadalomba „került” egyedre, és így a továbbiakban veleszületett hajlamait a csoport viselkedési mintáihoz, és, ami fontosabb, indítékaihoz kell igazítania. Halbwachs tehát Durkheimmel ellentétben legitimnek tekinti az egyéni pszichológiát, de világossá teszi, hogy munkájában a társas lélektanra koncent-

15 A német alcímben szereplő *Antrieb* szó jelentése 'hajtás', 'ösztönzés', 'ösztön', de mivel az eredeti francia kifejezés 'indítékot' jelent, az alcímben az eredetihez igazodtam.

rál: „Mi tehát azt fogjuk megkérdezni, hogy milyen erők hatnak az emberekre a társadalmi életben” (Halbwachs 2001 [1938]: 30). Ezt a megkülönböztetést fontos hangsúlyozni, mivel Halbwachs az osztályok, és nem az egyének társas lélektanáról beszélt: vagyis nem a munkásokat mint egyéneket tartotta egyszerűnek, alacsony igényűnek vagy társadalmilag elszigeteltnek; ezek a tulajdonságok az osztályhelyzetből, és nem a munkások egyéni pszichológiájából következtek. Halbwachs egyébként – szemben több kortársával – erre a megkülönböztetésre nagyon is odafigyelt, és soha nem próbálta meg egyéni tulajdonságokra visszavezetni a kollektív pszichológiát.

A másik fontos előfeltevés annak hangsúlyozása, hogy az osztályok a legtermészetesebb csoportok, amelyek a társadalomban élő emberekre rákényszerítik magukat. Halbwachs számára az osztályok adottak, és azok képezik mintegy az ember természetes környezetét. Marxsal szemben azonban Halbwachs nem az osztályellentétre, a kizsákmányolás meglétére helyezi a hangsúlyt, hanem inkább a csoport kollektív képzeire, közös tudatára, amelyben csak *egy* elem lehet a többi osztállyal való ellentét (és nem is biztos, hogy kialakul). Jellemzően említi például Siegfried kutatásait Franciaország politikai térképéről: eszerint Bretagne, Anjou és Normandia földművelő lakosai hagyományosan jobboldali szavazók, mert az egykori feudális uralkodó osztálynak itt sikerült megőriznie előjogait, míg a tengerparton, közlekedési csomópontoknál, kikötővárosokban stb. „a hagyományaitól elszakított lakosság körében olyan nézetek uralkodnak, amelyeket osztályképzeteknek lehetne nevezni, ott megtörténik az, hogy a munkások a gyárkapunál vagy a lakónegyedükben összegyülekeznek, és más társadalmi csoportokkal szemben kialakítanak egy az egyenlő helyzetben és érdekközösségen alapuló közös tudatot” (Halbwachs 2001 [1938]: 19). Itt egyértelmű Halbwachsnál a kollektív képzetek elsődlegessége: hiszen a „klasszikus” marxi képletben a parasztek többsége éppolyan kizsákmányoltnak számít, mint a proletariátus, és Marx az 1848-as francia forradalomban számított is a két osztály szövetségére.¹⁶ Ugyanakkor az osztályok kijelölésénél Halbwachs is figyelembe

16 Meg kell persze jegyeznünk, hogy Marx írásaiban korántsem mindig következetes az osztályfogalom használata. Erről I. Felkai (1999, különösen 326–328). Mint ismeretes, a *Kommunista kiáltvány*-ban Marx a burzsoáziát és a proletariátust tekintette a kapitalista társadalom két alapvető osztályának. A *Tőkés termelést megelődő formák* című, híres világtörténeti vázlatában is a tőkés és a bérmunkások lényegi osztályellentétéről beszél. Politikai írásaiban azonban Marx minden bizonnyal felismerte azt a problémát, hogy az osztályhelyzetből korántsem következik egyenesen az osztálytudat. Az *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* című munkájában zseniálisan elemzi a parasztság politikai viselkedését, és egyúttal azt is bemutatja, hogyan válhatott a jobbágyság örök álma, a szabad paraszti kisbirtok a tőkés fejlődés kibontakozásával a parasztek eladósodásának és elszegényedésének egyik fő okává. Ugyancsak leírja, hogyan állhatott egy bizonyos történeti pillanatban a kispolgárság is a munkásság mellé, ami megint csak azt mutatja, hogy maga Marx – szemben számos későbbi

veszi a gazdasági viszonyokat, hiszen a munkás-, a paraszt és a középosztály megkülönböztetése mégiscsak az adott termelési feltételekből következik. Halbwachs osztályfelfogása tehát inkább egyfajta középutat jelent a Weber által megkülönböztetett osztály- és rendi rétegződés között. Weber az osztályviszonyt úgy határozza meg, mint a termelőeszközök birtokosainak és a birtoktalanoknak a viszonyát, amelynek alapján a birtokosok gazdasági hatalommal rendelkeznek a birtoktalanok felett. Míg az egy osztályhoz tartozó embereket csak az azonos osztályhelyzet és az ebből adódó „érdekirány” köti össze, a rend tagjai között lényegesen szorosabb társadalmi viszony és gyakoribb interakció áll fenn: összeköti őket a közös életforma, neveltetés, szokások, hagyományok, leszármazás, és a rendhez tartozók viselkedését szabályozó társadalmi ellenőrzés. Osztályának helyzeténél fogva tagja az ember, míg a rendbe csak akkor tartozik bele, ha elfogadják: ez tehát egy sokkal szorosabb kötődést jelent, mert alapjaiban érinti az egyén önbecsülését: „Ellentétben a tisztán gazdaságilag determinált »osztályhelyzettel«, »rendi helyzetnek« emberek létsorsának minden olyan tipikus komponensét nevezzük, amelyet valamilyen, a »becsületre« (megbecsülésre) vonatkozó különleges, pozitív vagy negatív társadalmi megítélés determinál, oly módon, hogy ez a megítélés sok embernek valamilyen közös tulajdonságához fűződik” (Weber 1967: 247). Weber itt találóan rendi becsületről beszél, amelynek szélsőséges példái éppen a külön kasztot is képviselő katonatisztek, akik sokszor inkább az öngyilkosságot választották, mintsem hogy megsértsék ezt a becsületet.¹⁷ A durkheimi szociológia fogalmaival azt mondhatnánk, hogy a rendbe való tartozás jóval nagyobb kényszerítő erővel hat az egyénre, mint az osztályhelyzet, hiszen a tagoknak internalizálniuk kell a rendi „becsületet”, és egész életvitelüket, társadalmi és családi életüket (beleértve a házastárs kiválasztását) a rendi értékek alapján kell berendezniük.

Halbwachsot tehát nem elsősorban az objektív osztályhelyzet érdekli, hanem a kollektív képzetek, tudat, ami összetartja a csoportokat, illetve kijelöli politikai preferenciáikat és szerveződési formáikat. Noha Halbwachs elsősorban a munkások vonatkozásában

követőjével – nem tételezett fel mechanikus kapcsolatot az osztályhelyzet és a politikai tudat között. Ez a sematikus megközelítés (hogy ti. osztályhelyzet → osztálytudat → politikai viselkedés) egyébként sokáig éppúgy igaz volt a nyugat-európai munkástörténet-írásra, mint a kelet-európai országokra, ahol legitimációs ideológiákné is szolgált az ekképpen sematizált osztályharcok története. A munkástörténelem, mint elbukott hőstörténet felfogásának nyugati kritikájához l. Kalb (1997: 3–24); Welskopp (1994: 48–106):

17 Ugyanez a morál megfigyelhető a tiszteknek a vesztes háborúk utáni öngyilkosságaiban. De ez az érzés ugyancsak fellelhető a falusi közösségekben, ahol a falu erkölcsi ellen súlyosan vétkezőket éppúgy elűzte vagy kivetette magából a közösség (nyilván nem véletlen, hogy sok megesett lány lett öngyilkos, amellyel mintegy „levezelte” bűnét a falusi közvélemény előtt).

beszél osztálytudatról, egészen más értelemben használja, mint Marx, hiszen Marxnál, mint ismeretes, az osztálytudat elsősorban az objektív osztályhelyzet tudatosulására vonatkozott, amelynek révén a munkás felismeri kizsákmányolt helyzetét (innen a *Klass an sich*, illetve a *Klass für sich* lényegi megkülönböztetése, illetve a később elhíresült hamis tudat fogalma). Az halbwachsi kollektív tudat ennél lényegesen befogadóbb: a parasztnál ezt, ahogyan majd látni fogjuk, elsősorban a vidéki élet, a röghöz kötöttség hagyománya, a szülőföld szeretete és a földművelő munka ciklusai alakítják, és sokszor sokkal inkább a városi, a földművelő életmóddal felhagyó emberben látják a falu ellenségét és kizsákmányolóját, mintsem a feudális patrónusban – szemben a marxi osztályelmélettel, amely szerint a parasztnak éppen az utóbbiban kellene látniuk a kizsákmányolót. A kollektív tudat ily módon mindenképpen többet foglal magába, mint az osztálytudatban való gondolkodást, és sok esetben jobban magyarázza az osztályok viselkedését, mint az elnyomott osztályok forradalmasodását hirdető kommunista tanítás.¹⁸

Az halbwachsi osztályfogalom kapcsán meg kell azonban említenünk egy módszertani problémát. Halbwachs a kutatás előtt, lényegében a korabeli nyugat-európai ipari társadalmak strukturális feltételei alapján határozza meg előre azokat az osztályokat, amelyeket vizsgálni kíván: a parasztságot, a vállalkozókat és a polgárságot, az ipari munkásságot és a középosztályt. Ugyanakkor arról beszél, hogy a kollektív tudat, a közösen vallott értékek, viselkedésminták, és a környezeti feltételekből következő közös hagyományok tartják össze ezeket az osztályokat, vagyis mintegy a közös tudatból következik az osztályidentitás. Felmerül tehát a kérdés, hogy nem lehetséges-e ezen az alapon más osztályokat találni, esetleg tovább osztani a fenti osztályokat? Hiszen a munkáskultúra korántsem egységes: Magyarország esetében már Rézler Gyula (1938) vagy Kemény István (1972, 1990) kutatásai megmutatták, hogy – szemben a munkásosztály homogenitásáról vallott politikai dogmával – valójában milyen sokszínű és különböző munkáskultúrákról beszélhetünk. De ugyanez elmondható a parasztságról és még a középrétegekről is, hiszen Halbwachs maga leírja, hogy milyen ellentét van a kistisztviselő és az államigazgatás felső szintjein elhelyezkedő hivatalnokok között. Ha mármost a közös tudatból indulunk ki, módszertanilag igencsak problémás előre kijelölni – más szempontok alapján – a meghatározandó osztályokat; ha viszont adottnak vesszük az osztályokat – és a bevezetőben idézett sorai szerint Halbwachs pontosan ezt teszi –, akkor az osztályhoz kapcsolódó tudat nála is az osztályhelyzetből következik – ezzel azonban visszajutunk ahhoz a marxi tételhez, hogy

18 Az utóbbi talán csak kivételes történelmi helyzetekben igaz, és még akkor sem az eredeti feltetelek szerint – hiszen tisztán munkásforradalom még sehol nem tudott tartós győzelmet kivívni. Az orosz és a kínai polgárháborúban parasztkatonák tömegeit mozgósítják a forradalmárok – egyik esetben sem volt a munkásosztály olyan jelentős létszámú, hogy győzelemre vigyen egy társadalmi forradalmat.

a lét határozza meg a tudatot. Talán nem véletlen, hogy Halbwachs a bevezetőben – túl azon a kijelentésén, hogy az osztályok a legtermészetesebbek az összes rend között – nem beszél arról, hogy mi alapján választotta ki éppen a fenti osztályokat. Itt igazuk van kritikusainak abban, hogy a tudós kora társadalmi hierarchiáját mintegy természetesnek veszi¹⁹ – az azonban nem igaz, hogy csak kulturális alapon határozza meg az osztályokat, ellenkezőleg, az halbwachsi osztálydefiníció valójában sokat merít a marxizmus hagyományából. Megkockáztathatjuk, hogy a tudós talán maga is érezte ezt az ellentmondást, és ezért nem tisztázta megnyugtatóan sem az általa használt osztályfogalmat, sem pedig azt, hogy valójában milyen viszonyt tételez fel az osztály és a kollektív tudat között. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy Halbwachs nem szakít a strukturalista szemlélettel, hiszen vizsgálatában világos, hogy az osztály a kiindulási alap, és az osztályhelyzet, a környezeti feltételek alakítják a csoportok kollektív pszichológiáját – vagyis, szemben számos későbbi neodurkheimiánussal, nála *nem* a reprezentáció az elsődleges.

Még egy szempontot kell kiemelnünk *A társadalmi osztályok pszichológiájából*, amely megmutatja Halbwachs fogékonyságát az újra, és ez éppen az interdiszciplinaritás, amelyről a strasbourgi egyetem kapcsán már esett szó. Noha Halbwachs kora társadalmát tanulmányozza, munkájának nagy érdeme, hogy történeti kontextusba helyezi az osztályok kollektív tudatának fejlődését (itt is megfigyelhető egy párhuzam a marxista hagyománnyal). Így különbözteti meg a hagyományos paraszti kultúrát a később kialakult városi civilizációtól, miközben azt is bemutatja, hogyan formálja át az ipari társadalom ezt a hagyományos világot. Halbwachs ugyanígy történetileg követi nyomon a polgárság, a vállalkozórétegek és a munkásság fejlődését, és így meg tudja ragadni a kapitalista rendszeren belüli változásokat és az egyes osztályok arra adott választát. Az halbwachsi elemzés, ahogyan látni fogjuk, sok tekintetben valóban nagyon találóan írja le az emberi indítókakat, és azt is magyarázza, hogy miért *nem* bukott még meg a kapitalista rendszer. Halbwachs munkájának talán legelőremutatóbb eleme, hogy alkotó módon ötvözte a szociálpszichológiát a történelemmel, megmutatva ezzel egy ilyen házasság lehetőségeit.

19 Mielőtt konzervatívnak bélyegeznénk Halbwachst, érdemes megemlíteni, hogy ez a kortárs polgárság túlnyomó többségére igaz volt. Még a kivételes szociális érzékenységgel rendelkező Rejtő Jenő is megjegyzi fiatalkori naplójában, hogy milyen lelki problémákat okozott neki a polgári etika megannyi megsértése külföldi csavargásai során, amelyek közül talán a legsúlyosabbnak éppen a fizikai munka végzése számított (Rejtő 1997). Judith G. Coffin idézett cikkében a kortárs európai „feudális” gondolkodást kívánja összevetni az amerikai fogyasztói társadalom demokratizmusával. Az *Amerikai tragédia* története azonban nyilvánvalóan ellentmond Coffin érvelésének: a főszereplő fiút éppen az a lehetőség csábítja gyilkosságra, hogy egy jó házasság révén bekerülhet egy olyan világba, ahol – szemben a terhes munkálánykedves által képviselt szűkös kis étellel – luxusszínvonalon tudja kielégíteni igényeit.

Ha Halbwachs történeti módszerét követjük, a parasztsággal kell kezdenünk a leírást. Halbwachs felhívja a figyelmet arra, hogy, noha többen jószolták ennek a rétegnek az eltűnését, valójában még mindig igen nagy létszámú csoportról van szó: 1921-ben 100 keresőre Franciaországban még mindig 39 paraszttal jutott, és nem lehet kimutatni egyértelműen csökkenő trendet 1866 és 1921 között. Felmerül a kérdés, hogy mi okozza a paraszti életformának ezt a szívósságát, vagy, ha úgy tetszik, vonzerejét. Halbwachs ezt két fő dologra vezeti vissza: az egyik az, hogy a paraszttal túlnyomó többsége – szemben a munkásokkal – tulajdonosnak érezheti magát,²⁰ a másik pedig, hogy míg a munkásokat a gyárban egy élettelen dologi világ veszi körül, addig a paraszttal munkájuk közben természetes dolgokkal, állatokkal, növényekkel vannak kapcsolatban. A parasztság kollektív lélektana is ezekből a környezeti feltételekből következik: a röghöz kötöttség, a házzal, a családdal, a szomszédsággal való összefonódás (hiszen a ház és a szántó föld egyúttal a közös munka színtere is, tehát összeolvad a *lakó- és a munkahely*), a vallásosság, a hagyománytiszteltetés, az állandóság, a régihez való ragaszkodás. Mindez a mezőgazdasági munka feltételeiből adódik, hiszen a természet nem változtatja meg máról holnapra a törvényeit, és nem lehet úgy felgyorsítani egy állat vagy növény növekedését, mint ahogyan a gyárban bevezetik a sorozatgyártást, vagy gépesítik a munkafolyamatot. Halbwachs emellett hangsúlyozza, hogy a paraszti gondolkodás éppen azért *nem* követi a piaci logikát, mert a hagyományos értékek fontosabbak, mint a haszonszerzést elsődlegesnek tartó kapitalista mentalitás. Éppen ezért nem sorolja a parasztsághoz az amerikai farmert, akit nem kötnek a falusi hagyományok, a szülőföld szeretete, és minden további nélkül adja-veszi földjét vagy gépesíti a termelést. Halbwachs azonban nem a kapitalista városi ember önzését állítja szembe a falusi ember közösségi gondolkodásával és családszeretetével, hanem éppen azt hangsúlyozza, hogy a falusiaknak a városból jövő kereskedő elsősorban azért gyanús, mert utazik, szemben a paraszti kultúra röghöz kötöttségével, ahol az emberek már csak azért sem utazhatnak, mert etetniük kell az állatokat. Halbwachs emellett kiemeli a paraszttal *tulajdonosi* öntudatát: a gazda maga urának számít, és akkor is meg tudja termelni a család szükségletére elegendő javakat, amikor a városi ember éhez. Az önellátás képessége tehát Halbwachs szerint éppúgy növeli a paraszti öntudatot, mint a saját földtulajdon.

Visszatekintve a 20. század történetére, azt kell mondanunk, hogy Halbwachs sokkal jobban eltalálta a paraszti osztály pszichológiáját, mint a Kelet-Európában hatalomra került kommunista pártok. A kollektivizálás tragédiája éppen azt mutatja, hogy a kollektív tudatot nem lehet máról holnapra eltörölni vagy forradalmasítani. (Nem véletlen

20 Halbwachs megemlíti, hogy a mezőgazdasági munkások könnyebben válhatnak tulajdonosokká, mint az iparban dolgozók: Franciaországban a mezőgazdasági munkások aránya, akik egész életükben nincstelenségben maradnak, kevesebb mint 15%.

egyébként, hogy a paraszti életforma egésze ellen indul támadás, beleértve a vallást és a falusi hagyományokat).²¹ Noha kétségtelen, hogy a parasztság aránya a lakosságon belül jelentősen csökkent, a falusi mentalitásra még ma is jórészt igazak Halbwachs megállapításai. Halbwachs nem foglalkozott ugyan a bejárók helyzetével (ahol persze elvállik a lakó- és a munkahely), de elmondható, hogy sok ember éppen azért választja ezt az életformát, mert vonzza a saját ház és a természethez való közelség, amelyeket Halbwachs is első helyen említett a falusi kultúra előnyei között. Igaz, hogy a mezőgazdasági termelés ma már jórészt gépesített, de a falusi életforma korántsem tűnik el, sőt a városban nehezen megteremthető saját házhoz ma is a család, az állandóság és a biztonság értékei társulnak. A paraszti világ természetességének szembeállítását a munkások dologi világával kétségtelenül mutat egyfajta konzervatív előítéletet a gyári munka iránt, érdemes azonban hozzátenni, hogy az előbbi pozitív megítélése ma is létezik: sokan szívesebben nevelik gyermekeiket természetes környezetben, mintsem az egyre élehetlenebbnek tartott, túlzásfolt nagyvárosokban. Tekintve, hogy a társadalmi szegregáció az utóbbiakban fokozottabban érvényesül, ez a természetes környezet sokszor még pedagógiailag is egészségesebb lehet.

Halbwachs szerint a parasztság kollektív lélektana szerveződési formáit is meghatározza. A közösen végzett munka alakítja ki az elsődleges közösségeket: a családot és a szomszédságot. Az iparosodás előrehaladtával azonban a parasztkok is összefognak, és értékesítő szövetkezeteket hoznak létre olyan ágazatokban, amelyek nagyobb tőkét vagy együttműködést igényelnek (pl. tejipar, borászat). Halbwachs tehát megállapítja, hogy a parasztkok is tudnak alkalmazkodni a piaci logikához, noha alapvetően az egyesülés, szövetkezés nincs benne a parasztság kollektív pszichológiájában. Ennek közös szellemnek azonban vannak határai: „Egy ideje a parasztkok összességében nagyobb hajlandóságot mutatnak arra, hogy kihasználják a közös, szövetségi vagy szövetkezeti intézményeket, ám csak addig a határig, *amíg azok nem sértik a független tulajdont, a gazdálkodás önállóságát*” (Halbwachs 2001: [1938] 55).²² Halbwachs helyesen mutat rá arra, hogy a környezeti feltételek változásával a szerveződési formák is változhatnak, de csak addig a határig, amíg ezt az adott osztály évszázadok alatt kialakult kollektív tudata lehetővé teszi. A huszadik századi kelet-európai történelem nagyon is igazolta ezt a tézist (gondolok itt a háztáji engedélye-

21 Magyarország esetében említhetjük itt a *Körhinta* című filmet, amelyben a téleszt ellenző parasztkok képviselik az elmaradt, tekintélyelvű falusi világot, ahol az apa választja ki a lány jövődöbelijét, míg a pozitív hős a „sárból” kiemelkedni kívánó, az új rendszer mellett elkötelezett fiatalember, akit persze a lány igazán szeret.

22 Kiemelés tőlem.

zésére), de a baloldal éppoly kevésbé volt népszerű a nyugat-európai parasztság körében, amit valószínűleg magyaráz a Halbwachs által leírt kollektív pszichológia.

A parasztság után Halbwachs külön fejezetben tárgyalja a városi civilizációt, amelyen belül megkülönbözteti a vállalkozókat és a polgárságot, az ipari munkásságot és a középosztályt. A városi osztályoknál Halbwachs követi a parasztság vizsgálatának módszerét: egy történeti vázlatban áttekinti az osztályok fejlődését, munka- és életfeltételeiket, az abból következő kollektív tudatot és szerveződési formáikat. A polgárság fejlődésében Halbwachs két nagy történeti korszakot különböztet meg: a prekapitalista és a kapitalista időszakot. A fő különbséget Weber nyomán²³ Halbwachs is a két korszak eltérő etikájának tulajdonítja: „Am ha figyelembe vesszük azon indítékok összességét, amelyek a mai kézművesek és kereskedők többségét irányítják, világosan fel kell ismernünk, hogy a vállalkozói szellem és az öncélú nyereségvágy összeegyeztethetetlen volt az akkori gazdasági struktúra működésével” (Halbwachs 2001 [1938]: 61). Szemben a középkor céhközösségeivel, ahol a gyártási folyamatot, a minőséget, a piacot és az elérhető nyereséget szigorúan szabályozta a közösség, a XVIII. századtól egyre általánosabbá válik egy új morál, amely sem a termelésnek, sem a nyereségnek nem szab határokat: a haszon önmagáért, az új befektetés kedvéért, esetleg a kiválasztottság bizonyítékaként érdekes. Az ilyen értelemben korlátlan nyereségvágy lenne tehát a kapitalista etika egyik alapköve.

A második fő tulajdonság a vállalkozói szellem, amelynek elemzésében Halbwachs Schumpeterre támaszkodik. Ez a vállalkozói szellem nem volt meg a prekapitalista időszakban, hiszen a szabályok megszegése, a gyakorlattól való eltérés szankciókat vonhatott maga után. A modern vállalkozó ezzel szemben állandóan készenlétben áll, hogy javítsa üzlete hatékonyságát és megsokszorozza nyereségét: figyelemmel kíséri a technika fejlődését, és ahol lehet, alkalmazza a legújabb eljárásokat, hiszen ha nem így cselekszik, menthetetlenül lemarad az üzleti versenyben, és elveszíti korábbi ügyfeleit. Ez a vállalkozói szellem tartja elevenen a kapitalista rendszerben az innovációt és gondoskodik a technika állandó megújulásáról: „Végezetül a vállalkozói szellem, amelyet áthat a szabványosítás és a kockázat, szüntelenül azon fáradozik, hogy a gazdasági adottságoknál és eljárásoknál mindazt felfedezze, ami jobbításra vagy átalakításra alkalmas [...] A gyárak tudományos átrendezése, a szükségletek egységesítése, a kiszámíthatóság, az adminisztráció, a bürokratizmus: a valóságban ezek a legújabb címszavai annak, amit gazdasági fejlődésnek nevezünk” (Halbwachs 2001 [1938]: 66). És végül a harmadik fő jellemvonás: a harci szellem és a versenyző magatartás, amely tulajdonképpen a fentiekből következik. Halbwachs megállapítja, hogy míg a középkori polgár a béke embere volt, addig a modern kapitalizmust egy sokkal kíméletlenebb harci szellem hajtja, ahol az érvényesülés érdekében lényegében minden eszköz megengedett: „És ezek mégiscsak háborús állapotok, egy

23 Halbwachs hivatkozik is Weber *Protestáns etikájára*.

olyan háborúé, ahol minden eszközt helyesnek tartanak, ameddig sikere van” (Halbwachs 2001 [1938]: 67). Halbwachs itt megjegyzi, hogy sok nagy vagyont meglehetősen kétes úton szereztek, máshol pedig élethalálharchoz hasonlítja a nyereségért vívott küzdelmet.

Halbwachs maga is érezhette, hogy meglehetősen ellenszenves képet festett a modern kapitalizmusról, mert a fenti jellemzés után megpróbálkozott egy hosszabb történeti vázlattal, amellyel meg akarta világítani ennek a fejlődésnek az okait. A vázlat lényegében összefoglalja Max Weber *Protestáns etikáját*, felteszi azonban azt a nagyon fontos kérdést, hogy hogyan lehetséges tisztán individuális alapon egy társadalmat felépíteni. Halbwachs szerint Weber a vallási közösség fogalmával oldja meg ezt a problémát: Weber értelmezésében a kapitalista etika az első protestáns szektákban jön létre, ahol a haszon még nem öncélú, hanem az egyénnek az Istennek tetsző életvitel és eredeti felhalmozás révén kell bizonyítania kiválasztottságát a közösség előtt. A közösségi elem hangsúlyozása azért fontos, mert éppen az egyesülés, a közös célokra való szerveződés az, ami a polgárság és a vállalkozók fent leírt kollektív pszichológiájából egyáltalán *nem* következik, hiszen elvileg ők egymásnak is konkurensei (vagy potenciális riválisai), és a harci szellem és a versenyző magatartás effektíve kizárja a sikeres együttműködést. Halbwachs szerint a polgárság alapvetően individualista etikája nem teszi alkalmassá ezt az osztályt a szerveződésre. Igaz ugyan, hogy, mint a parasztok esetében, itt is megjelenik egyfajta összefogás, ám ez nem érinti gyökeresen a fent bemutatott kollektív pszichológiát: „A vállalkozóknál megjelennek új magatartások, az összetartozás érzése, a közös érdekek felismerése és a társadalmi felelősség. De a vonások, amelyeket fent megállapítottunk, az új időszak kezdetén is megmaradnak” (Halbwachs 2001 [1938]: 69).

Miközben a polgárság individualista etikája akadályozza az osztálytudat kifejlődését, úgy tűnik, a rendi becsület az, ami igazán összetartja ezt az osztályt. Noha kezdetben a „kapitalizmus szelleme” kifejezetten vallási színezetű, a kapitalista fejlődéssel ez egyre erősebb *társadalmi* jelleget ölt. Míg Weber szerint a rendi rétegződés a prekapitalista társadalmakban van túlsúlyban, Halbwachsnál a polgárság is éppolyan *rendi kasztot* alkot, mint a nemesség: „Az embernek itt kétségtelenül látnia kell, hogy a modern gazdaság, egyedül pusztá létezésének ténye által, olyan kollektív képzetek összességét teremti meg és tartja életben, amelynek meg kell felelnie az ipari árutermelésben alkalmazottaknak, különösen azoknak, akik vezető szerepet látnak el. Az ipari rendben betöltött állásuknak megfelelően vannak közöttük legalábbis néhányan, akik úgy érzik, hogy kötelességüket teljesítik, hogy felelősséggel ruházták fel őket: természetes, hogy súlyt fektetnek arra, hogy fáradozásaik révén igazolják azt a társadalmi állást, amelybe belevitték képességeiket, szerencsájukat, körülményeiket [...] A felemelkedett osztályok tagjaiból »polgárság« lesz, és éppúgy lesznek kötelezettségei, mint a nemességnek – elsősorban is az, hogy méltónak mutatkozzék az osztály tagságára. Ez az a küzdelem a polgári megbecsülés iránt, amely a körükben

uralkodó erények szabályai szerint nekik van rendelve, azokban a körökben, ahol az egyénnek a vagyona megszorítása céljából minden megengedett, *amennyiben megfelel azoknak a szokásoknak és hagyományoknak, amelyeken az osztály egészének presztízse nyugszik*” (Halbwachs 2001 [1938]: 80–81).²⁴ Az elvben korlátlan nyereségvágynak tehát itt kezdetben a vallási törvények, később pedig a polgári rendi becsület szab gátat. Halbwachs szerint a kapitalista fejlődés kibontakozásával a tőkésnek egyre inkább társadalmi felelősséget kell vállalnia, kollektív személyiséggé kell válnia, hogy sikeresen képviselni tudja cége érdekeit. Mivel a modern kapitalizmusban sokkal gyorsabb a változás, és a gazdasági életben is egyre fontosabb az egyesülés (kartellek, konzorciumok stb.), a modern vállalkozónak alkalmazkodónak, hajlékonynak és minden osztályra nyitottnak kell lennie. Halbwachs idézi egy francia nagyiparos beszédét, aki éppen a modern kapitalizmus nyitottságát hangsúlyozza: „Fokozatosan gondoskodnunk kell arról, hogy a vállalatvezetés képzése és növekvő nyitottsága révén eltűnjön a társadalmi osztályok képzete és valósága. Úgy kell tehát gondolkodnunk, mintha mi lennénk a nép” (Halbwachs 2001 [1938]: 87).

Halbwachs kétségtelenül táplált némi rokonszenvet a régi polgárság iránt, mégsem állíthatjuk azonban, hogy nosztalgiával emlékezett volna a polgári rend letűnt értékeire, amelyet a modern kapitalizmusban kiszorított az öncélú nyereségvágy, a minden áron való érvényesülni akarás és a gátlástalan verseny. Inkább azt mondhatnánk, hogy a modern kapitalizmus feltételeiből vezette le kora polgárságának kollektív lélektanát, azzal a megkötéssel, hogy korlátokra – éppen a rendszer túlélése miatt – itt is szükség van, de immáron ezek nem a régi rendi világ korlátai (amelyek a rend zártságát is feltételezik), hanem a társadalmi felelősség felismerése, amely éppúgy működhet, mint a rendi becsület, csak éppen a lehetőségek demokratizálását is magában foglalja. Halbwachs tehát korántsem egy zárt polgári kasztban gondolkodott, hanem a modern kapitalizmusban lehetőséget látott valamennyi osztály életesélyeinek javítására, amely végül elvezethet az osztálytársadalom demokratizálásához.

Halbwachs korábbi munkáinak ismeretében nem meglepő, hogy a városi civilizáció legnépesebb osztályának, a munkásságnak szentelte a leghosszabb elemzést *A társadalmi osztályok pszichológiájában*. Azon sem csodálkozunk, hogy éppen a munkásságra vonatkozó megállapításai miatt tartják Halbwachst konzervatívnak mai kritikusai. Számos megállapítása ma már valóban elavult: kezdve a munkásosztály létszámán, hiszen, míg 1921-ben a francia kereső lakosság egyharmada volt munkás és több mint felüket a nagyipar foglalkoztatta, addig a klasszikus értelemben vett nagyipari munkásosztály ennél sokkal kisebb arányt képvisel a mai európai társadalmakban. Hasonló kritika illetheti Halbwachsnak azt az érvelését, hogy, mivel a munkások egész nap élettelen dolgokkal vannak kapcsolatban, nem fejlődhetnek ki körükben a magasabb szükségletek, és ez

24 Kiemelés tőlem.

magyarázza nyomorúságos lakáskörülményeiket: „Simiand mondja, hogy a béremelések egyik okát a munkásosztálynak a bor iránt viselt előszeretetében találjuk meg. Mivel hozzászoktak egy bizonyos bormennyiséghez, ellenszegültek minden olyan bércsökkentési kísérletnek, amely megfosztotta volna őket ettől az élvezettől. Ha tehát a munkáslakások rosszul berendezettek, azt azzal magyarázhatjuk, hogy a munkásosztályban kevésbé fejlődött ki az igény egy kényelmes lakásra”.²⁵ Halbwachs megismétli a szükségletek hierarchiájáról korábban kialakított tézisét, hogy ti. azonos bérszint mellett a munkások jóval többet költenek élelmiszerre, mint a hivatalnokok.²⁶

És az érvelés persze ma meglehetősen antiszocialistaként hat (noha maga Halbwachs szimpatizált a szocializmussal), és több ponton is támadható. Először is, Halbwachs nem veszi figyelembe a fizikai munka jellegét, amely nyilvánvalóan több kalóriát igényel, mint az ülőmunka. Másodszor, nem nézi a család nagyságát – pedig a munkáscsaládok nagyobb élelmiszer-kiadásait az is magyarázhatja, hogy több gyerekről kellett gondoskodniuk, mint a tisztviselőknél. Harmadszor, a hivatalnoki munka állandó fizetést, biztos jövedelmet jelentett, míg a munkások sokkal kiszolgáltatottabbak voltak a piac ingadozásainak és a munkanélküliségnek. Ez könnyen megakadályozhatta őket abban, hogy befektessenek egy jobb lakásba, amelyet aztán nem tudnak fizetni. És végül Halbwachs maga is leírja, hogy a munkásoknak az utca jelenti a társas élet központját, amely mintegy hidat jelent a munkahely és a lakás között. Itt nyilvánvalóan kialakul egy olyan kapcsolatrendszer, amely nemcsak társaságot jelent a munkásoknak, hanem adott esetben kölcsönös segítséget, támogatást is. Ez magyarázhatja, miért nem vállalták a „jobb” környékre való költözést akkor sem, ha lemondások árán megengedhették volna maguknak. Halbwachs nem vizsgálja a házassági stratégiákat sem, pedig igen tanulságos lenne megnézni, hány „vegyes” (munkás-tisztviselő) házasság fordult elő a kutatott időszakban. Mivel klasszikusan a nő „felel” a társas reprezentációért, könnyen lehet, hogy a munkásházartásokban kevesebb háziasszony kívánt a lakásával reprezentálni.²⁷ Itt nagyon is valószínűnek tűnik, hogy inkább az osztályhelyzet alakította a kollektív tudatot, mintsem fordítva: hiszen a polgári ízlést utánzó munkáscsaládot környezete is kiközösíthette, miközben a „jobb” körök vélhetően szintén nem fogadták volna be.

25 Halbwachs (2001: 123).

26 Lásd fentebb *A munkásosztály és az életszínvonalak: Kutatások a szükségletek hierarchiájáról a jelenkori ipari társadalmakban és A szükségletek fejlődése a munkásosztályokban* című munkák tárgyalását.

27 Lásd Veblen (1975). Veblen azt mondja, hogy a modern kapitalizmus időszakában a felsőbb osztályok dologtalanságukkal tüntetik ki magukat. A polgári családban a nő dologtalansága bizonyítja a családfő státuszát: ezért még nagy áldozatok árán sem engedi meg a férj a feleség munkába állását, hiszen ő reprezentálja a világ szemében a család pozícióját (uo. 146–147).

Mindeme kritikák ellenére hozzá kell tennünk, hogy Bourdieu habituskutatásaiban is fontos szerep jut a fogyasztási mintáknak. Az 1960-as évek francia felmérései mutatnak némi hasonlóságot Halbwachs munkájához: a tanárok pl. relatíve kevesebbet költenek élelmiszerre, mint a munkások, ugyanakkor relatíve sokkal többet költenek kultúrára, mint az ipari és kereskedelmi munkáltatók. Bourdieu (2002) vizsgálja az élelmiszer-fogyasztás struktúráját is, és megállapítja, hogy a középosztály, ahol a női munkaerőnek magas a piaci értéke, inkább a gyorsan elkészíthető, könnyű fogásokat részesíti előnyben, míg a munkásosztály ragaszkodik a hagyományos nemi szereposztáshoz, ahol a nő sokkal több időt tölt a konyhában. *A társadalmi osztályok pszichológiájából* hiányzik ugyan a Bourdieu munkájára jellemző rendszerkritika, és elmondható, hogy az ipari munkára vonatkozó fejtegetések Halbwachs korának polgári előítéleteit tükrözik,²⁸ az viszont, hogy az általa megfigyelt fogyasztási minták harminc-negyven év múlva is fellelhetőek, mégiscsak igazolja a kollektív tudatot.

Itt szeretnék rámutatni az halbwachsi elmélet talán legfontosabb elemére: a „technikai” és a „társadalmi” világ közötti éles különbségtételre. Ahogyan *A társadalmi osztályok hagyományai* című munkájában Halbwachs kifejti, az előbbi a technikai tudás elsajátítását, megadott szabályok, eljárások ismeretét foglalja magában, az utóbbiban a szabályok eredetének ismerete, vagyis a történeti hagyományok, intézmények, szokások biztosítanak egy olyan többlettudást, amely a „társadalmi” embert fölébe emeli a „technikainak”. Halbwachs kedvenc példája éppen a jogszolgáltatás: „Egy törvényhozónak igazságérzettel kell rendelkeznie (ahogyan azt az a társadalom érzi, amelynek ő is a tagja), amelyet csak azokban a csoportokban tud elsajátítani, amelyeknek tagjai értékelnek egy ilyen normát [...] A bírónak olyan kérdésekben kellett döntenüök, amelyeket csak a társadalmi helyzetek alapos ismeretében lehetett megérteni, és nemegyszer visszatekintést igényeltek korábbi történelmi példákra. Ezért relatíve hamar világossá vált, hogy a bírók sokban kapcsolódnak a nemességhez, és csaknem azonos szinten állnak vele”(Cosser 1992: 130). Nem meglepő persze, hogy Halbwachs igyekezett megmutatni, hogy a nemesség után a polgárság a tisztán társadalmi világ hordozója és letéteményese. Fejtegetéséből azonban az is következik, hogy mivel a munkások idejük java részét technikai tevékenységgel töltik, ez lényegében „igazolja” alárendelt pozíciójukat a társadalomban – ami egy mélyen konzervatív gondolat.

A fenti kritika természetesen nem azt jelenti, hogy Halbwachs nem tett a munkásosztály kollektív lélektanára nézve érvényes megállapításokat. Simiand nyomán a következő indítékokat tekintette körükben a legfontosabbnak: 1. a bérjövedelem biztosítása; 2. a

28 Pl. a paraszti élővilág és a munkások dologi környezetének szembeállítására – holott érvelhetnénk éppen fordítva, ti. hogy a munkáslét több szakértelmet és tanultságot kíván, mint a paraszti munka.

többletmunka elkerülése; 3. a béremelésre való törekvés; 4. a teljesítmény csökkentése. Az első vonatkozásában Halbwachs megállapítja, hogy a bér nem pusztán a munka értékét fejezi ki, hanem a munkát végző emberét is, hiszen a kettő elválaszthatatlan egymástól. Ezért vált ki tiltakozást a bércsökkentés vagy a teljesítmény növelése ugyanazon fizetés mellett, mert ezek az intézkedések a munkást magát is leértékelik. A második pontnál Halbwachs lényegesen több empátiát árul el, mint a lakáskérdés tárgyalásakor: mivel a munkásokat a gyárban a dologi világ veszi körül, minden túlóra az egyébként is kevés társadalmi élet rovására megy, amelyet ezért még a többletbér ellenére is szeretnének elkerülni. Csak ezután következik fontosságban a béremelésre, illetve a teljesítmény csökkentésére irányuló törekvés. Halbwachs szociális érzeke itt is megmutatkozik, amikor arról beszél, hogy az ipari fejlődés lehetővé teszi a munkaidő megrövidítését ugyanazon teljesítmény mellett. Ez lehetőséget ad a munkásoknak arra, hogy ők is ugyanúgy a részesei lehessenek a társadalmi életnek, a fogyasztásnak, mint a „dologtalan” osztályok.

A munkásság a társadalmi életbe való teljes integrációját azonban csak szervezkedés, egyesülés útján vívhatja ki. Halbwachs szerint az összes osztály közül a munkásságban van meg a legerősebben ez a hajlam: „Szervezeteik elterjedtsége és formája mutatja meg a legjobban, hogy milyen mértékű kölcsönös támogatásra és közösségi cselekvésre képesek a nyugati munkásrétegek. Elsősorban is a szakszervezetek” (Halbwachs 2001 [1938]: 104). Ezeket kezdetben a munkásarisztokrácia szervezte, de a szakszervezeti mozgalom Halbwachs szerint mára a munkásság közös érdekeit képviseli: „Sokkal inkább arról van szó, hogy mindenkinek azonos biztonságot nyújtsanak, minden csoportnak biztossítsák a lehetőséget, hogy megszabaduljanak az önkényeskedéstől és kizsákmányolástól azon gazdasági feltételek között, amelyek jelentősen különbözhetnek az eltérő szakmákban és iparokban” (Halbwachs 2001 [1938]: 110). Érdekes, hogy míg Halbwachs ragaszkodott ahhoz, hogy a magasabb szükségletek nem tudnak kifejlődni a munkásság körében, ugyanakkor őket tartotta a leginkább késznek a társadalmi szerveződésre (amely mintegy bizonyítja társadalmi vagy osztályfejlettségüket). A szakszervezetek mellett megemlíti a fogyasztási szövetkezeteket, ahol a munkások az önköltségi árnál nem sokkal drágábban vásárolhatnak. (Ezt Halbwachs közösségi kereskedelemnek is nevezi.) Azt kell tehát mondanunk, hogy Halbwachs itt nagyon is haladó szocialista eszméket képviselt; jövőképe pedig éppen a munkások teljes integrációja volt a társadalom, a fogyasztás világába: „Ami most a munkásokat általában illeti, arra a következtetésre juthatunk, hogy elsődleges törekvésük arra irányul, hogy életfeltételeiket kollektíven megőrizték vagy javítsák, szakmai egyesületeket és szervezeteket hozzanak létre, amelyek ezt a közösségi szellemet táplálják, és végezetül, azon mértékben, ameddig ezt fizetésük fennmaradó része lehetővé teszi, az alapszükségletek kielégítésén túl részesüljenek a modern civilizá-

ció vívmányaiból, mivel útban vannak afelé, hogy az ezekre irányuló igényeket magukban kifejlesszék” (Halbwachs 2001 [1938]: 130).

A középosztályt Halbwachs úgy határozza meg, mint a polgárság és a munkásság között elhelyezkedő „köztes” réteget. Három csoportját különbözteti meg: a kézműveseket és kiskereskedőket, az alkalmazottakat és a kistisztviselőket. A kézművesek és kiskereskedők kollektív lélektana annyiban hasonlít a parasztokéra, hogy a legfontosabb érték az önállóság és az ehhez kapcsolódó tulajdon: ezért törekszik sok munkás arra, hogy egyszer a „maga ura” legyen, illetve ezért adja fel nehezen a kézműves az iparát, és vállalja el a gyári munkát. A jellemzően individualista vonások miatt a csoportban kevésbé fejlődik ki a szerveződési hajlam: „Hiányzik ott egy sajátos viszony, a munkaadó és a munkavállaló ellentéte, a kézműves ugyanis egyszerre mind a kettő. Ezért nem szakszervezeti, hanem szakmai szövetségek létrehozására törekedtek” (Halbwachs 2001 [1938]: 136). Az alkalmazottak csoportjáról Halbwachs is elismeri, hogy nagyon eltérő helyzetű embereket foglal magába, attól függően, hol helyezkednek el a ranglétrán. A bürokratikus rendből fakadóan beszélhetünk azonban az alkalmazottak kollektív lélektanáról: ide tartozik a pontosságra való törekvés, az alkalmazás biztonsága, és – érdekes módon homlokegyenest ellentétesen a weberi érveléssel²⁹ – az emberi kapcsolatok előtérbe helyezése, hiszen a bürokrata Halbwachsnál nem csupán a szabályokat tudja, hanem kreatívan alkalmazza is azokat, és feladatának lényege éppen abban rejlik, hogy megtalálja az *egyedi esethez megfelelő* alkalmazást. Az alkalmazottak – még ha helyzetük sokszor hasonló is a munkásokéhoz – éppen azért utasítják vissza a velük való közösségvállalást, mert a társadalmi életben betöltött állásukat rangosabbnak érzik a gyári munkánál. Sokszor azért hoznak erőn felüli áldozatot gyermekeik iskoláztatásáért, hogy megakadályozzák a család lesüllyedését. Ennek ellenére a középosztályon belül az alkalmazotti rétegben a legerősebbek a szakszervezetek, ami mutat egy bizonyos osztályöntudatot. Végül hátravannak még a kistisztviselők, akik a francia kereső lakosság 5-6%-át alkotják. Halbwachs kiemeli az államtól és a nyilvánosságtól való függőségüket, amely együtt jár egyfajta erős hivatástudattal és rendszeretettel. Ezért van az, hogy noha ennek a csoportnak igen erős az ellenálló

29 Alan Scott mutat rá arra, hogy Halbwachs modernitásképe radikálisan eltér a weberi technikusrend embertelen víziójától (Scott 1997). Webernél, mint ismeretes, a bürokratikus rendre jellemző a kiszámíthatóság, a szabályoknak megfelelő ügyintézés, és általában a személytelenség. Halbwachsnál a funkcionális apparátusok is személyes viszonyokba, társadalmi hálózatokba ágyazódnak, sőt a társadalmi kapcsolatok, normák elsődlegesek a technikai világhoz képest. A bíró nem pusztán a szabályokat tudja, hanem ismeri a társadalmi kontextust, normákat és az adott társadalom jogszolgáltatási hagyományait; éppen ezek miatt képes arra, hogy a konkrét esethez igazítsa az ítélezés általános szabályait. Társadalmi-kulturális tőkéje az elsődleges tehát, és nem a jogszabályok technikai ismerete. Ennek kifejtését I. Coser (1992: 120–166).

képessége, nem tud valódi osztállyá válni, és egyesülési hajlama is gyengén fejlett marad. Következtetésében Halbwachs a középosztály egészére nézve megállapítja, hogy nem alkalmas az osztállyá szerveződésre: „Mivel nem alkotnak egy valóban egységes osztályt, nincs széles társadalmi hátterük, és felemésztik őket a mindennapi élet aggodalmai, soha nem alakul ki náluk cselekvésük indítóokainak azon tiszta tudata, amely törekvéseik összességét visszatükrözi, és amely a polgárságban vagy a munkásosztályban megjelenik. Helyénvaló felidézni Tocquevilles szavait a középosztály szelleméről, amely »keveredik a népével vagy a nemesekével« (ma itt polgárságot mondanánk)”.

Ha a fentiek fényében *történetileg* értékeljük Halbwachs társadalomképét, azt kell mondanunk, hogy a Coffin által az európai konzervatív, „rendi” gondolkodásról festett kép némileg egyoldalú. Halbwachs társadalomképének konzervatív vonásairól a dolgozatban éppen elég szó esett: itt elsősorban említem a szükségletek hierarchiáját, és azt a gondolatot, hogy a munkások kevésbé vesznek részt a „társadalmi” életben.³⁰ Halbwachs szerint ugyanakkor a munkásságban a legerősebb a hajlam önmaga megszervezésére és az osztályszolidaritásra, amely egyértelműen szocialista, s nem konzervatív gondolat. Coffin (1999) a fizikai munka polgári megítélése mellett a nemi szerepek iránti vakságáért is elmarasztalja Halbwachst. Halbwachsnál a szakmunkás nyilvánvalóan férfi, de ennyi erővel azt is a szemére vethetjük, hogy a polgár, a vállalkozó, vagy a hivatalnok is az. A tudós kétségtelenül nem reflektál kritikailag a férfiközpontú társadalomra, és konzervatív családfelfogása még osztályelméletében is megmutatkozik (a munkások nagyobb válási hajlandóságát pl. arra vezette vissza, hogy nem tudtak kellőképpen kifejlődni körükben a családi ösztönök). Történetietlen azonban számon kérnünk Halbwachson azt a feminista álláspontot, amely sem a kor akadémiajában, sem pedig a domináns munkásmozgalomban nem játszott ekkor szerepet.³¹ Én ennél súlyosabb problémának látom az osztály és az osztálytudat közötti viszony módszertani tisztázatlanságát, hiszen így sokszor körkörös

30 Coffin érvelése szerint a fogyasztás világa a tisztán társadalmi. Halbwachs azonban az emberi kapcsolatok, az eleven hagyomány és általában a humán környezet világát tekintette társadalmi-nak. Ezért tartotta a technikai világot másodlagosnak a társadalmihoz képest. A gondolat kifejtését I. Coser (1992: 120–166). Kétségtelen, hogy Halbwachsnál az életmód és mentalitás is követi a létező társadalmi hierarchiát: a feudális rendben a nemesség a történeti hagyomány őrzője és letéteményese, és Halbwachs igyekezett megmutatni, hogy a feudalizmus letűnével a polgárság veszi át ezt a szerepet.

31 Gondolok itt olyan írózsenik, mint Karinthy Frigyes fiatalkori novelláira, ahol a nő feladata az életben az, hogy feleségül vegyék és eltartsák, de F. Scott Fitzgeraldot is meg lehet említeni, akinek éppolyan elképzelhetetlen volt, hogy állami elmeógyógyintézetbe engedje állandó ápolásra szoruló feleségét, noha az ekkor már alkoholista írónak anyagilag súlyos terhet jelentett a privát szanatórium.

érvelést kapunk. Így lehetséges, hogy az az Halbwachs, akit Coser azért dicsér, mert előtérbe állítja a kollektív reprezentációkat, ugyanakkor a végsőkéig viszi „a lét meghatározza a tudatot” tézisét: hiszen a munkásság, úgymond, éppen nyomorúságos életkörülményei miatt nem tudja kifejleszteni magasabb szükségleteit.

Az halbwachsi osztályelmélet, noha tükrözta kora polgári szemléletét, számos vonatkozásban messze meghaladta kora demokratikus „standardját” – beleértve az Egyesült Államokat. Halbwachsnak az a meggyőződése, hogy a tömegfogyasztás demokratizál, egyértelműen haladónak minősíthető a kortárs francia akadémiai kontextusban. Látható, hogy Halbwachs egy integratív társadalomban gondolkodott, ahol a szükségletek mintegy kiterjednek, és a munkásság éppúgy részesül majd a fogyasztási javakból, mint a felsőbb osztályok: „Előbb-utóbb a gazdasági fejlődésnek egy az általa megtermelt, egyre növekvő gazdagság jobb elosztásával kell párosulnia, amely így lehetővé teszi az alsóbb osztályok életszínvonalának javítását. Ez az az alapelv, amelyből levezethető egy olyan fogyasztói morál, amely *minden emberi tevékenységet alárendel a szükségletek lehetőleg sokak általi kielégítésének*” (Halbwachs 2001 [1938]: 174).³² Persze lehetséges, hogy volt egy jó adag naivitás Halbwachs szocialista eszméiben, azt kell azonban mondanunk, hogy az általa propagált fogyasztói morál egy *gazdaságilag* sokkal demokratikusabb társadalmat vizionált, mint amelyet Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban megismerhetett.

Ha a posztfordistának is nevezett kapitalista fejlődés tükrében gondoljuk végig az osztályok kollektív lélektanát, azt kell mondanunk, hogy Halbwachs több megállapítása ma is perspektivikus. Noha a tudós korának osztálytársadalma kétségtelenül sokat változott, ma is igaz a falusi és városi civilizáció ellentéte (és a kölcsönös sztereotípiák)³³, a nagyon sikeres vállalkozók előszeretettel tüntetnek társadalmi felelősségükkel (Bill Gates jótékonykodása, de számos hazai példát is lehetne említeni), és a bérből élőkre általában igaz az Halbwachs által leírt négy fő indíték. Hasonlóan azt mondhatjuk, hogy a posztfordista fejlődés „motorja” a tömegfogyasztás (gondolhatunk itt a mobiltelefon elterjedésére, de ugyanígy a turizmusra is, hiszen a valamikor luxusnak számító úti célok ma már jóval szélesebb rétegek számára elérhetőek). Ezzel egyidejűleg a szükségletek is megnövekszenek: a fiatal generáció számára magától értetődőek azok a technikai vívmányok, amelyekről szüleik még csak álmodhattak. Éppígy említhetjük azonban a fejlődés árnyoldalait, amelyek naivvá teszik a gazdasági és társadalmi demokrácia kiterjedésén alapuló halbwachsi víziót. Az amerikai és az európai kontinens adatai egybehangzóan azt

32 Kiemelés tőlem.

33 Említhetjük itt a sikeres filmsorozatokat, ahol a falusi élet általában a nyugalmat, a városi a stressztől való megszabadulást jelképezi, de ellenpéldának ott van a *Szex és New York* című sikersorozat, amely éppen a nagyvárosi élet vonzó oldalát igyekszik bemutatni.

mutatják, hogy a posztfordista fejlődéssel párhuzamosan nőnek a társadalmi egyenlőtlenségek, és egyre szélesebb csoportok szorulnak ki a második világháború utáni fejlődésnek köszönhetően valóban kiterjedt középosztályból. A tőke globalizációjával szemben a hagyományos, nemzeti keretek között szerveződő munkásmozgalom gyengülését lehet megfigyelni. Miközben számos elemzés létezik a növekvő társadalmi egyenlőtlenségekről, a flexibilis munka terjedéséről és általában a munkaerő kiszolgáltatottságának növekedéséről,³⁴ az osztályharcot középpontba állító kommunista tanítás világszerte kevés munkást tud megszólítani. A dolgozat kereteit túlfeszítené annak tárgyalása, ki is számít manapság munkásnak, hiszen sokan idesorolják az egyre növekvő szolgáltató szektor többségében valóban kizsákmányolt alkalmazottait.³⁵ A közös osztályhelyzet ellenére azonban éppen a kollektív tudat az, ami hiányzik a szerveződéshez, hiszen az „új munkások” közül sokan egyáltalán nem biztos, hogy munkásként identifikálják magukat. Ha igaz az az Halbwachs által is osztott tézis, hogy a régi munkásság nem tudott volna helyzetén javítani, ha nem szervezi meg magát, akkor a munka pozíciójának javításához nagyon is aktuálisak lehetnek Halbwachsnak a kollektív tudatról írt elemzései.

34 L. erről Michael Burawoy (1985) kitűnő elemzését, aki szerint a késő kapitalizmusra a hegemon despotizmus jellemző, ahol a munkások maguk tesznek engedelményeket a tőkének (akár bércsök-kentés formájában is), hogy megakadályozzák gyáruk külföldre települését.

35 Számos call centerben pl. tiltják vagy akadályozzák a szakszervezetek működését.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (2002): *A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. Verso.
- Coffin, Judith G. (1999): A „Standard” of Living? European Perspectives on Class and Consumption in the Early Twentieth Century. In: *International Labor and Working-Class History*, No. 55. Spring: 6–26.
- Coser, Lewis A. (szerk.) (1992): *Maurice Halbwachs, On Collective Memory*. The University of Chicago Press.
- Evans, Richard J. (1990): *Proletarians and Politics. Socialism, Protest and the Working Class in Germany before the First World War*. St. Martin's Press.
- Felkai Gábor (1999): A német és az osztrák szociológia a társadalom előtt. In: *A szociológia kialakulása*. Szerk.: Felkai G. – Haskó K. – Molnár A. K. – Némedi D. – Pál E. – Somlai P. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Halbwachs, Maurice (1913): *La classe ouvrière et les niveaux de vie*. Paris.
- Halbwachs, Maurice (1978): *The Causes of Suicide*. Free Press.
- Halbwachs, Maurice (2001 [1938]): *Entwurf einer Psychologie sozialer Klassen. Über die gesellschaftlichen Antriebe des Menschen*. Ford.: Stephan Egger. UVK Universitätsverlag Konstanz.
- Humphreys, Joshua M. (1999): Durkheimian Sociology and 20th Century Politics: the Case of Célestin Bouglé. In: *History of the Human Sciences*, 12. 3. Aug.
- Heilbron, Johan (2001): Economic Sociology in France. In: *European Societies*, 3. (1): 41–67.
- Kalb, Don (1997): *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, the Netherlands, 1850–1950*. Duke University Press.
- Kemény István (1972): A magyar munkásság rétegződése. In: *Szociológia*, (1): 36–48.
- Kemény István (1990): *Velünk nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Művelődés kutató Intézet.
- Kislégi Nagy Dénes (1970): Emlékezés Maurice Halbwachsra. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 11. (3–4): 656–662.
- Rejtő Jenő (1997): *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam*. Szukits Könyvkiadó.
- Rézler Gyula (1938): *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása, 1867–1914*. Rekord.
- Scott, Alan (1997): Modernity's Machine Metaphor. In: *The British Journal of Sociology*, Dec. Vol. 48. No. 4.: 561–575.
- Veblen, Thorstein (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1967): *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Welskopp, Thomas (1994): Ein modernes Klassenkonzept für die vergleichende Geschichte industrialisierender und industrieller Gesellschaften. In: *Mikropolitik im Unternehmen. Arbeitsbeziehungen und Machtstrukturen in industriellen Großbetrieben des 20. Jahrhunderts*. Szerk.: Lauschke, Karl-Thomas – Welskopp, Thomas. Klartext-Verlag.